

CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT

GEMEENTE HAAREN

INHOUD

1. Woord vooraf
2. Criteria
3. Werkwijze
4. Historische karakteristiek van Haaren
Landschap
Nederzettingen
Bebouwing en groenelementen
5. Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen
6. Literatuurlijst
7. Foto-overzicht
8. Kaart gemeente Haaren

1. WOORD VOORAF

Dit rapport over Haaren maakt deel uit van de serie cultuurhistorische inventarisaties van Noord-Brabant. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de steden en dorpen van de provincie.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de bebouwing van de kern of het buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op de erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op de boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde. Ook nieuwere zaken van kort voor en na de tweede wereldoorlog vragen hier en daar de aandacht. Elementen uit het verleden kunnen als essentieel beschouwd worden voor de verscheidenheid en herkenbaarheid van het heden, en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorisch waardevolle bebouwing van de provincie vast te doen leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In deze commissie waren onder voorzitterschap van gedeputeerde drs. Y.P.W. van der Werff vertegenwoordigd: de Provinciale Planologische Dienst, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Stichting Het Brabants Landschap, de Provinciale Commissie Noord-Brabant van de Bond Heemschut, de Stichting Menno van Coehoorn, de Stichting Huis en Hoef van Brabant, de Boerderijcommissie van Brabants Heem, de Werkgroep Monumenten en Musea van de Culturele Raad, de Historische sectie van het Provinciaal Genootschap, de Stichting Monumentenwacht Noord-Brabant, de Kring van Archivarissen, de Stichting tot behoud van Monumenten van Bedrijf en Techniek in het Zuiden des Lands, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en enkele deskundigen à titre personnel. In een later stadium is het voorzitterschap overgenomen door Gedeputeerde drs. J.M. van der Hart.

In september 1979 is een drietal inventariseurs aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten. In 1982 is de I.B.M. opgeheven waarna de begeleiding van het project aan de pas benoemde Provinciale Monumenten Commissie is overgedragen. Het boekwerk dat voor u ligt vertegenwoordigt een momentopname van een steeds voortschrijdend proces van veranderingen in de bebouwde omgeving. Onderzoek en veldwerk vonden plaats in 1981 en 1982 en werden verricht door drs. A.J.C. v. Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiter, arch. HBO. Wijzigingen die zich na deze datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, maart 1987

2. CRITERIA

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven. Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk.

Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dat moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurversturende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken.

Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

o Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek

- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.
- o Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria
 - het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
 - het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
 - het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
 - het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
 - het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
 - het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.
- o Sociaal- en cultuurhistorische criteria
 - aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
 - het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
 - het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere. Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of bredere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontleen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.

Ten slotte heert, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld. Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie.

Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functiewaardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. WERKWIJZE

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuur-historisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd.

In verband daarmee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven - zij het dan ook een redelijk verantwoorde - van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel en als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerehoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken.

Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal- beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daardoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluipen?

Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert. Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen -specifieke- karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving, en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?

Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kan zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.

Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.

Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), groenelementen (waarbij oudere bomen met opgave stamomtrek), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onderzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlind.

4. HISTORISCHE KARAKTERISTIEK VAN DE GEMEENTE HAAREN

Landschap

Haaren omvat het kerkdorp Haaren en de buurtschap Belveren met de er omheen liggende gehuchten en buurtschappen: Noenes, de Voort, Heesakker, Eind, Gever, Kerkeind, Holeind en Raam. Sedert 1810 vormen Haaren en Belveren een zelfstandige gemeente.

De nederzettingen hebben veelal een langgerekt patroon en liggen meer of minder parallel aan beeklopen. Van zuid-west naar Noord-oost lopen de Raamse Loop, de Kempenloop, het Elsbroeks Waterloopje of de Ruysbossche Waterloop en de Essche Stroom.

De noordoostgrens met de gemeente Boxtel wordt gevormd door het beekdal van de Oude Ley, die oorspronkelijk in verbinding stond met de Essche Stroom en de Ruysbossche waterloop. In het oosten vormt de Essche Stroom de grens met Esch en Boxtel. De westgrens met Udenbout loopt langs de Nieuwe weg, van ouds een weg langs en deels door bos en heidepercelen. De zuidgrens volgt de spoorlijn Boxtel-Oisterwijk.

De kom van Haaren en de hogere akkergronden liggen op ca 8 a 9 meter boven N.A.P. De beekdalen liggen op ca 6 meter, terwijl het voormalige broekgebied langs de Oude Leij nog veel lager op ca 4,5 meter N.A.P. ligt.

Het grootste gedeelte van de bodem binnen de gemeente Haaren bestaat uit ten dele leemhoudend dekzand, dat is afgezet na en tijdens de laatste ijstijd door wind en water. De beekdalen zijn deels reeds in vroeg- en midden pleistoceen gevormd. In het dal van de Oude Leij heeft veenvorming plaatsgevonden. De overige beekdalen bestaan uit lemig fijn zand. Op het dekzand is door menselijke activiteiten oud bouwlanddek gevormd.

Het landschap van Haaren kan globaal onderscheiden worden in de volgende onderdelen:

- a. De nauwe beekdalen van de Raamse Loop, Elsbroeks Waterloopje, Essche-Stroom en Oude Leij. De oorspronkelijke beddingen zijn als smeltwatergeulen op te vatten. Hier lagen vroeger de natte hooilanden of beemden en broekbosjes. Langs de Raamse Loop liggen nog enkele hakhoutpercelen.

De beemden zijn plaatselijk nog in de oorspronkelijke langgerekte percelen herkenbaar. Opmerkelijk is het gebied van de Oude Leij, een voormalig broekgebied dat in de loop van deze eeuw is ontgonnen en ontwaterd.

Langs de Essche Stroom liggen plaatselijk z.g. oude graslandbodems. Deze bodems hebben een humuslaag van 50 cm of meer en zijn ontstaan door eeuwenlang gebruik en bemesting. Ze liggen vooral ten oosten van Heesakker.

Een aparte plaats neemt het landgoed de Nemerlaer in, liggend aan een niet vergraven deel van de Essche Stroom met diverse landbouw- en hakhoutpercelen en een parkachtige aanleg rondom het landhuis. Het natuurgebied rond Nemerlaer kan gelden als een zeer waardevol reservaat met bijzondere plante- en diersoorten.

Op de weg naar Udenhout liggen nog de "Leemputten", een waardevol water en moerasnatuurgebied.

- b. De bebouwde kom van Haaren en Belveren en de verschillende buurtschappen met bebouwing en erven. Een deel van de na-oorlogse bouw is gerealiseerd op de plaats van de oude akkergronden ten westen van de bebouwde kom.

- c. De oude akkergronden op holocene en laat pleistocene dekzanden. Deze bestrijken een aanzienlijk deel van de oppervlakte van Haaren. De oude akkerbodems hebben een humuslaag van meer dan 50 cm en zijn ontstaan door de opgebrachte potstalmest gemengd met plaggen. Verondersteld kan worden dat in de middeleeuwen reeds vele ontginningen bestaan moeten hebben. Met name de Belverse Akkers zijn opmerkelijk. Gezien diverse romeinse vondsten zal de oorsprong van Haaren veel verder teruggaan.
- d. Een aparte plaats nemen de fijnzandige gronden in ten westen van de Raamse Loop aan weerszijde van de oude Bossche weg. Hier liggen enkele bospercelen, restanten van een veel groter bos- en heidegebied, dat in de loop van deze eeuw in landbouwgrond is omgezet.

Met uitzondering van het dal van de Essche Stroom, dat in de zestiger jaren vergraven en verkaveld is, heeft het landschap van Haaren een waardevol geologisch en bodemkundig patroon waaraan een lange geschiedenis van voor en na de laatste ijstijd is af te lezen. Veel van de oorspronkelijke percellering in het cultuurlandschap is nog aanwezig.

Nederzettingen

De oudste gegevens over Haaren dateren uit de 12e eeuw en hebben betrekking op een kasteel, het latere Nemerlaer. Van Belveren is een 14e-eeuwse vermelding bekend. Haaren kan opgevat als een tiendakkerdorp, bestaande uit een centrale kerk met een omliggende gehuchtenkrans. Tot uitgroei naar een groter dorp rond de kerk is het niet gekomen.

In de 12e eeuw zou Haaren reeds een eigen kerk gehad hebben. In 1399 wordt een Maartenskapel op de Heesakker (aan de Kapelweg) genoemd, die kort na 1648 gesloopt is. De oude kerk, waarvan de toren in 1472 gebouwd werd, bleef tot 1640 in gebruik. Het schip is in de 18e eeuw ingestort. Het schip kan nog uit de 13e of 14e eeuw dateren.

In 1672 werd in Belveren een schuurkerk geopend. Deze werd na 1760 door een tweede op 't Eind vervangen. In 1855 werd een waterstaatskerk gebouwd. Deze maakte in 1913, na een brand, weer plaats door de huidige neogotische St. Lambertuskerk in de Kerkstraat.

De bebouwde kom van Haaren bestaat in feite uit een drietal kernen: Kerkeind, de St. Lambertuskerk en omliggende bebouwing op de samenkomst van de Kerkstraat en Lageweg en 't Eind.

Het Kerkeind en 't Eind liggen temidden van oude akkergronden en bestaan uit lintbebouwde straten, die meer of minder parallel aan beken lopen. 't Eind is uit cultuurhistorische oogpunt interessant vanwege de bebouwing aan de Pasoor Jansenstraat en aan 't Eind. Hier liggen deels 18e en 19e eeuwse dorpswoonhuizen en boerderijen, deels bedrijfsruimten. Voor de geschiedenis van het kleine ambacht is het waardevol ensemble. Hier bevindt zich tevens het 18e eeuwse raadhuis.

Het Kerkeind vormt met de middeleeuwse toren en geconserveerde schip- en koorfunderingen enige 18e en 19e eeuwse dorpswoonhuizen een fraai dorpsbeeld.

De kern rond de St. Lambertuskerk met hoge torenspits is minder gaaf bewaard. Naast enkele 19e en vroeg 20e eeuwse woonhuizen zien we een restant van een congregatieklooster met kapel, het gemeentehuis in Bossche School-trant en een schoolgebouw uit 1862 op de Driehoeven.

De Geveer is een buurtschap bij de Kuijpersloop, bestaande uit verspreide boerderijen en grenzend aan het oude akkercomplex dat tot Holeind en Kerkeind doorloopt- De perceelsstructuur is nog vrij oorspronkelijk.

Het Holeind met in het verlengde de Kantstraat bestaat uit vrij gave groep van verspreide boerderijen parallel aan de Raamse Loop. Aan weerszijden van Holleneind en Kantstraat liggen oude akkergronden. De percelering is nog vrij oorspronkelijk waarbij er een opvallend verschil is tussen de grotere percelen bij Holeind en de latere kleinere bij de Kantstraat. Deze zijn ook veel regelmatig van vorm en lopen parallel aan elkaar (de zg. Nieuwe erven). De meeste boerderijen zijn van het langgeveltype uit het laatste kwart van de 19e en begin 20e eeuw. Holleneind 23 A is uit de 18e eeuw.

De Hoge- en Lage Raam zijn twee kleine buurtschappen nabij de Raamse Loop en oude akkergronden. Op het oorspronkelijke akkercomplex ligt het internaat Haarendael, het vroegere in aanleg uit 1839 daterende grootseminarie. De Bosscheweg, aangelegd in de 18e eeuw doorsnijdt de nederzettingen. Hoge en Lage Raam bestaat uit verspreide boerderijen. Lage Raam heeft een plaatse-achtig patroon.

De Noenes en De Voort zijn buurtschappen nabij de Elsbroekse- of Ruysbossche Waterloop aan de rand van grote Belvertse akkercomplex enerzijds en het Helvoirtse broek langs de Oude Leij anderzijds. Er staan verspreide boerderijen waaronder de opmerkelijke 18e eeuwse hoeve Noenes 16 met zeer hoog rieten schilddak.

Belvert of Belveren met in het verlengde Heesakker is een lintbebouwde nederzetting langs de bochtig verlopende Belverse straat parallel aan de Essche Stroom en Oude Leij. Belvert ligt temidden van een groot oud akkercomplex. Veel van de oorspronkelijke percelering, behoudens langs de Essche Stroom, is bewaard gebleven. Belveren wordt reeds in de 14e eeuw genoemd. De meeste boerderijen en dorpswoonhuizen zijn uit de 19e en begin 20e eeuw met een enkel element uit de 18e eeuw.

Bebouwing en groenelementen

Boerderijen

De oudste boerderij in Haaren is Beekweg 4 een korfgevelboerderij uit 1658 blijkens de muurankers. Het is een driebeukige boerderij met gebint. Het woongedeelte heeft een moerbalkenplafond met gestoken kraalprofiel en kruis aan de balkzool. Enkele boerderijen dateren uit de 18e eeuw zoals Belversestraat 27A met overstek de langgevelboerderij Holleneind 4 en Noenes 16 met opvallend hoog rieten schilddak bij het woonhuisgedeelte en later lager stalgedeelte Tempeliersweg is een dergelijke langgevelboerderij met dwarsdeel tot woonhuizen verbouwd en blijkens muurankers uit 1771. Ook de mogelijke kortgevelboerderij Haarendijk 17 kan genoemd worden. Tempeliersweg 6 is blijkens de ankers uit 1786. Het gebint met telmerken kan in ieder geval 18e eeuws zijn. Het bakhuis van ijsselsteen en oven met gemetseld gewelf is eveneens uit die tijd. De driebeukige langsdeelschuur met gebint is 19e eeuws. In oorsprong was deze boerderij omgracht. Boerderijen tot ongeveer 1880 met vergelijkbare traditionele constructie zijn Belversestraat 38 met losse eenroedige hooimijt, Eind 23 uit 1871 met langsdeelschuur, Groenstraat 5, en Nemelaerstraat 4.

In het laatste kwart van de 19e eeuw ontstaat er een andere bouwwijze met balkdragende muren en fabrieksmatig vervaardigde bakstenen. Enkele mooie voorbeelden zijn: Beekweg 5 waarbij bakhuis met spitsboograam, Belverse Dijk 1, Beverse Straat 31 en 42, Gever 5, en Roonsestraat 5. Het zijn allen langgevelboerderijen met dwarsdeel.

Woonhuizen

Haaren heeft nog vrij veel fraaie oude dorpswoonhuizen uit de 18e en 19e eeuw. Voorbeelden zijn: Eind 15, een eenlaags bepleisterd woonhuis onder pannen schilddak en Kerkeind 17-19, een tweetal landelijke woonhuizen onder gemeenschappelijk rieten woltsdak met lagere dakvoet aan de achterzijde en kleine roedeverdeling in de ramen, het metselwerk is in roodachtige ijsselsteen.

Uit de latere 19e eeuw zijn meer voorbeelden bewaard gebleven. Zeer traditioneel zijn Eind 47 met rieten wolfsdak, bepleisterde gevel in blokverband en zesruitsschuijramen, Belverse straat 16-18 met pannen woltsdak, Holleneind 9-11, het dubbelwoonhuis Eind 43, Pastoor Jansenstraat 28 met topgevels en Kerkstraat 21 met bakstenen lijstgevel van vijf traveeën en achtritsschuijramen. Woonhuizen uit het laatste kwart van de 19e eeuw en begin deze eeuw zijn veelal rijker versierd bv. met spekbanden, sierankers, omlijstingen van ramen en deuren en stenen dakkapellen.

De gevels zijn vaak afgewerkt met lijsten en kunnen risaliserend zijn.

Latere woonhuizen kunnen ook mansardedaken hebben.

Voorbeelden zijn: Driehoeven 1, Eind 1-5, 24 en 26, Haarendijk 10, Kerkeind 1 en 16, Kerkstraat 17 en 40, Langeweg 17, 30 en 62-64.

Opmerkelijk is de eenlaags villa Louisa Hof, Rijksweg 13 uit ca 1920 onder pannen schilddak met aan weerszijde korte zijvleugels onder wolfsdaken die scheef op het middengedeelte staan. Verwant aan de Amsterdamse-Schoolstijl is Kerkeind 12 met verdieping en rieten dak.

Kerkelijke bebouwing

Aan het Kerkeind staat de 15e eeuwse toren van de vroegere St. Lambertuskerk, een bakstenen bouwwerk met banden van tufsteen. In de tweede geleding is een driezijdig uitgemetselde traptoren op een tuistenen uitkraging. De toren is bekroond met een van vier- tot achtkant ingesnoerde leienspits. In 1968 is de toren gerestaureerd. Sedert 1975 zijn de funderingen van het schip zichtbaar gemaakt en geconserveerd. Gezien de baksteenmaten kan het schip nog 13e eeuws zijn.

De R.K. Neogotische St. Lambertuskerk in de Kerkstraat is van architect W. van Aalst uit 1912. Het is een driebeukige kruiskerk met toren en dakruiter op de viering. De plattegrondvorm is centraliserend door de kapellen tegen de zijbeuken. Het is een goed voorbeeld van zeer late neogotiek.

Op een andere plaats aan de Kerkstraat ligt het kerkhof met grafstenen uit de 30er en 40er jaren en later. Aan de straatzijde een ijzeren sierhek. Aan de Rijksweg Tilburg-Den Bosch staat het klooster van de Ongeschoeide Carmelitessen "Huize Gerra". Het klooster bestaat uit het voormalige bisschoppelijke paleis gebouwd in 1853 voor Mgr. Zwijssen, een villa-achtig gebouw op vierkante plattegrond. Door architect J. Bedaux is ca 1957 een uitbreiding, waaronder een kapel aangebouwd in Bossche school stijl.

Haarensteijnstraat 2 is het restant van het Franciscanessenklooster, een éénlaags gebouw met neogotische vormgeving, waaronder een kapel met driehoekige koortafsluiting uit ca 1950 in traditionele trant. Achter het koor staat een H.Hartbeeld uit 1947.

Bedrijfsbebouwing

Langeweg 21 is een molenrestant uit ca 1850, een achtkantige molenromp met dichtgezette rondboogvensters. De romp staat thans in verdrinking door latere silo bebouwing. Langeweg 50 is een 19e eeuwse leerlooierij waarbij het drooghuis met eenbeukig gebint van drie traveeën en grotendeels houten wanden. Het is een voor Brabant vrij zeldzame constructie. Haaren heeft nog verscheidene voorbeelden van woonhuizen gecombineerd met bedrijfsruimte uit de 18e en 19e eeuw. Het is niet altijd duidelijk welke bedrijfstype er van oorsprong was gevestigd. Voorbeelden zijn: Pastoor Jansenstraat 26 een voormalige smederij met poortingang, Holstraat 1, Kerkeind 11 en 20, Pastoor Jansenstraat 24 onder rieten wolfsdak (rijksmonument) en 34.

Overige bebouwing

Kerkstraat 41 is het gemeentehuis gebouwd in Bossche School-trant. Een voorganger is te vinden in de Pastoor Jansenstraat, nr. 13, thans een woonhuis. Het oude raadhuis dateert uit 1768.

Een markant element in Haaren is het Kasteel de Nemelaer of Nemerlaer, een in aanleg omgracht slot uit de 14e eeuw (1303).